

JOAN F. MATEU BELLÉS*

EL DISCURS IL·LUISTRAT DE
LES OBSERVACIONES DEL
REYNO DE VALENCIA

RESUMEN

En las *Observaciones del Reyno de Valencia* –un libro escrito como resultado de un largo viaje por encargo del rey– se desarrollan argumentos del reformismo ilustrado basados en un mayor aprovechamiento de las *obras de la naturaleza* y en el impulso de las *obras del arte*, aplicados a un territorio conocido y reconocido por el botánico A. J. Cavanilles. Se analiza el crítico momento político durante los años del viaje y de redacción de la obra. Se comenta el apoyo local al naturalista formado en el París revolucionario y, finalmente, se subrayan algunas claves interpretativas de un discurso ilustrado de base territorial.

ABSTRACT

Dans les *Observaciones del Reyno de Valencia* –livre écrit comme suite à un long voyage sur commande du roi– l'on développe des arguments du réformisme illustré basés sur les plus grand profit des *oeuvres de la nature* et sur l'impulsion des *oeuvres d'art*, appliqués à un territoire connu et reconnu par le botaniste A. J. Cavanilles. L'on analyse le moment politique critique des années du voyage et de la rédaction de l'ouvrage. L'on commente l'appui local envers le naturaliste formé dans le Paris prérévolutionnaire et, finalement, l'on souligne quelques clés interprétatives d'un discours illustré de base territoriale.

A. J. Cavanilles (València, 1745 - Madrid, 1804) –reconegut botànic de projecció europea– completà un brillant *curriculum* acadèmic. És l'autor, entre d'altres, de les deu entregues de la *Dissertatio Botanica* sobre les Monadèlfies (1785-1790), de les *Icones et Descriptiones Plantarum* (1791-1801), de les *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* (1795-1797), del recentment editat *Hortus Regius Matritensis* i de nombrosos articles i manuscrits. Fou promotor i col·laborador dels benemèrits *Anales de Historia Natural* i del *Seminario de Agricultura*, director del *Real Jardín Botánico* de Madrid (1801-1804) i membre de prestigioses acadèmies europees. Format al París pre-revolucionari, era un caracteritzat *savant-éclairé* al servei de l'estat, quan Espanya ja pressentia l'esclatxa oberta per la revolució francesa. Cavanilles pertany

* Departament de Geografia. Universitat de València

a una generació molt complexa, que enllaçà les utopies reformistes de les *llums* amb les propostes liberals gaditanes. L'eclesiàstic valencià –que ocupa un lloc preeminent dins la història de la botànica– assajà d'incorporar Espanya i les colònies americanes als cercles acadèmics europeus. Com altres il·lustrats, participà activament en la modernització científica d'Espanya.

L'obra menys botànica i més territorial de l'autor –*Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*– ha eclipsat, almenys entre els valencians, les grans monografies de Cavanilles que recentment han adquirit una renovada actualitat. Dos-cents anys després, les *Observaciones*, darrerament molt reeditades, continuen sent un llibre clàssic sobre la societat i el territori valencià, en vespres de la crisi de l'Antic Règim. El territori –distintiu i referent de la geografia moderna– articula el discurs il·lustrat de les *Observaciones*. Els diversos àmbits del regne de València –visitats i observats per l'eclesiàstic– no són l'escenari perifèric de l'obra, ans al contrari, ordenen i cohesionen les idees, les propostes i les intuïcions de Cavanilles. Entre el viatger i el regne de València, s'estableix una intensa i extensa relació física i intel·lectual, esforç i satisfacció, simpatia i denúncia, *laudatio* i programa de reforma. Les *Observaciones* –a diferència del dietari de camp– conformen una presentació ordenada d'arguments útils a l'estat, inspirats pel saber de la Il·lustració.

El Cavanilles de les *Observaciones* –tot i recurrent un antic país– recorda sovint els mètodes dels grans exploradors coetanis. De fet, hi aporta l'habilitat del botànic consagrat, la disciplina del viatger naturalista, les informacions que cercà i trobà en els rectors de parròquia i il·lustrats locals i una tasca ingent de gabinet. Els inèdits dietaris i altres materials relacionats amb l'expedició continuen sent suggerents, per aprendre la complexitat d'interpretar els canvis seculars dels paisatges mediterranis.

Les *Observaciones del Reyno de Valencia* s'inclouen dins el grup de llibres de temàtica territorial apareguts a Espanya per aquelles dècades. Tots tenen en comú la descripció de dominis on aleshores s'estaven aplicant polítiques de foment de la riquesa. Aquestes publicacions conserven paral·lelismes amb centenars de llibres editats arreu d'Europa i Amèrica a la segona meitat del segle XVIII, en els quals el territori focalitzà les observacions de tants i tants il·lustrats. Aquesta suma d'aproximacions i reconeixements dels viatgers de les *llums* contribuï també a l'eclosió del positivisme científic.

1. EN LA PRIMAVERA DE 1791 EMPECÉ Á RECORRER LA ESPAÑA POR ORDEN DEL REY...

Les *Observaciones del Reyno de Valencia* naixen d'una ordre del rei Carles IV que envia el botànic Cavanilles a herboritzar per Espanya. El comissionat, compromés amb el reformisme il·lustrat, era un lleial servidor de la corona, aleshores commocionada pel decurs de la revolució francesa. Entre l'inici del viatge –primavera del 1791– i l'edició del tom segon i últim de les *Observaciones* –primavera del 1797– tres secretaris d'estat –Floridablanca, Aranda i Godoy– gestionaren la greu crisi de la monarquia catòlica. Foren set anys d'instabilitat política, fins i tot de guerra exterior, enfront d'una revolució expansiva. Cavanilles ho superà adaptant-se a les circumstàncies sorgides dels successius equilibris polítics. Entre el dietari inèdit (1792-1793) i el text publicat (1795-1797) hi ha sospitosos silencis i elogis interessats, emmarcats per un context imprevisible. No debades, el naturalista –un típic *savant-éclairé*– només podia desenvolupar el seu *curriculum* acadèmic a l'ombra d'un poder a la defensiva. En aquest context, cal interpretar allò que diuen i allò que callen les *Observaciones*.

En efecte, la primavera del 1791 –la cort estava traumatitzada per l'intent recent d'atemptat contra Floridablanca– el botànic rebia l'encàrrec reial. Aquesta decisió –molt semblant a l'eixida prèvia de Jovellanos cap a Astúries i la d'altres il·lustrats– podria emmarcar-se en el context de la *por* de Floridablanca, però no n'hi ha, ara com ara, suficients proves. Podia tractar-se simplement d'una comissió reial amb l'objectiu d'nllistir el projecte original de les *Icones*. En qualsevol cas, no hi ha constància de distanciament amb Floridablanca, tot i que la reial ordre ajornava la promoció de Cavanilles a la direcció del *Real Jardín Botánico* de Madrid. El viatger inicià l'itinerari hispànic pel regne de València. Si n'hi hagué, no s'ha conservat el dietari de 1791. Foren mesos d'intenses herboritzacions, complint una llarga expedició eminentment botànica. A la tardor, el viatger retornà a Madrid. El 20 de gener de 1792 escrivia a Viera: *Yo hize con felicidad mi expedición al reyno de Valencia y vine cargado de cosas interesantes, que saldrán en el segundo tomo* (de les *Icones*). *El primero se acabó y publicó el año pasado*. Tot semblava indicar que la primavera del 1792 s'encaminaria a un altre territori espanyol.

No obstant això, la situació política era complexa i prebèlica. A les darreries de febrer de 1792, Floridablanca fou destituït i, de forma interina, Aranda s'encarregà de la secretaria d'estat, la qual cosa representava una nova orientació en relació a la revolució francesa i el triomf del partit aragonés. Aquest canvi polític modificà el programa de Cavanilles? No ho sabem. Sembla més probable que el botànic optés per encaminar-se altra vegada al regne de València, on tindria més protectors si s'encenia la guerra amb França. L'ambient aconsellava prudència i la terra natal era més segura per al viatger que qualsevol altre territori espanyol. En aquest context s'inscriu l'ambiciós projecte de les *Observaciones*. *Creo que podrían ser más útiles mis viajes si á las observaciones botánicas añadía otras sobre el reyno mineral, la geografía y la agricultura* (I, i). Siga com siga, els itineraris del botànic no són un producte accidental i s'inclouen en la lògica de les raons d'estat.

A mitjan març del 1792, el viatger ja era a València per a iniciar la segona campanya de camp. Des d'aquell moment, un dietari de camp refereix les activitats, les impressions, les notícies i els comentaris d'un viatger metòdic. Paulatinament, Cavanilles anà recollint una valuosa informació pels camins valencians gràcies al treball sistemàtic desplegat des dels grans balcons del regne, des de les rectories, des de les pedreres, raonant amb il·lustrats locals o inventariant noves plantes. El dibuix de vistes panoràmiques, els *apuntamientos*, les comprovacions respecte d'impressions anteriors anaven ordenant i classificant el territori. La tasca de Cavanilles –no era erudició– consistia en l'aplicació del saber dels il·lustrats.

A les acaballes d'octubre de 1792, el naturalista tornava ser a Madrid, on l'ambient seguia molt tens. En efecte, el derrocament de Lluís XVI i l'empresonament de la família reial francesa en agost de 1792, junt amb les victòries militars de la nova república i l'expansionisme revolucionari, marcaren el declivi d'Aranda. El 15 de novembre de 1792, el militar fou substituït per Manuel de Godoy. Als pocs mesos, el 7 de març de 1793, esclatava la guerra als Pirineus. Continuaven sent temps difícils per a donar compliment a la reial ordre de recórrer Espanya. El gener de 1793, Cavanilles escrigué la *Praefatio* del segon volum de les *Icones*, on ja anuncià que estava preparant una monografia titulada *Regni Valentini historiae naturalis, atque rei agrariae observationes*. Per cert, aquest mateix volum de les *Icones* inclou, escrites en llatí, curtes síntesis d'història natural de cinc àrees valencianes.

La primavera del 1793, Cavanilles tornà un cop més a València per a completar els treballs de viatger naturalista. S'havia iniciat la guerra contra la convenció i ja hi havia refu-

giats francesos a Madrid i València. El dietari no ho reflexa. L'eclésiàstic intensificà el ritme dels itineraris, amb una expedició monogràfica per les terres de l'arròs, amb noves herboritzacions, noves vistes i amb noves entrevistes amb els il·lustrats locals. El viatger es mostrà, durant aquesta campanya, més experimentat i més argumental a l'hora d'anàlitzar els senyorijs, l'arròs, la població, etc. A la fi, a la ciutat de València el 10 de setembre de 1793 anotava: *Ayer concluí mis excursiones por el Reyno que duraron mas de 20 meses en los años 91, 92 y 93.*

Des d'ara començava una nova etapa al gabinet de Madrid. Calia redactar l'obra definitiva i il·lustrar l'edició. La reial ordre de 1791 –de recórrer Espanya– s'havia restringit *de facto* a tres campanyes valencianes. Durant els anys posteriors, l'autor preparà un manuscrit "políticament correcte", ço és, sense referències a Floridablanca, ni Aranda, ni als que havien caigut en desgràcia per diverses raons (l'arquebisbe Fabián). En altres paraules, Cavanilles –com altres– estava en el bon camí que conduïa a Godoy. El *savant-clairé* mirava d'assolir la direcció del *Real Jardín Botánico* de Madrid.

2. DÍ PRINCIPIO A MIS TAREAS POR EL REYNO DE VALENCIA, OBJETO DE LA PRESENTE OBRA.....

La reial ordre de 1791 comissionava Cavanilles per a recórrer Espanya, i ell inicià el viatge pel regne de València. Molts motius aconsellaren aquesta decisió i la continuïtat del 1792 i 1793. A més de causes generals, les *Observaciones del Reyno de Valencia* també són producte de raons personals de l'autor. En primer lloc, l'autor feia més de vint anys que no havia estat a la seua terra natal. A Madrid, havia passat per *turiano*. Des de Paris, l'eclésiàstic sempre enyorà la ciutat on havia nascut i crescut. En cartes a amics, hi ha contínues referències als seus orígens valencians. La distància i els anys havien incrementat una marcada topofília. En una carta a Viera, quan el canari visità València (1779-1780), refereix *unos afectos, dignísimos hijos del amor que profeso a mi patria...lo mejor de la Peninsula*. Cavanilles, a Paris, ja havia instruït sobre València el viatger Townsend, que aleshores s'encaminava a fer un *tour* per Espanya. Els vint anys d'absència –tot i estar molt connectat als espanyols de pas per Paris– havien augmentat l'estima pel *jardí* valencià.

En el moment d'iniciar les expedicions pel regne, Cavanilles, fill de la ciutat i format a la seua universitat, podia mobilitzar relacions personals que abastaven tot el territori. A més de la credencial reial, el viatger era un eclésiàstic regalista, amic de pavordes, antic company universitari d'alguns rectors de parròquia, metges o apotecaris establits per diverses viles valencianes. Aquestes antigues coneixences –decisives per al bon èxit del viatge– facilitaren el camí al company vingut de la cort. *Sin el socorro y continuos favores de mis amigos y paysanos me hubiera sido imposible haber visto y hecho la mitad de las cosas que he logrado conocer en mis viajes*. A les darreries del segle XVIII, encara hi havia una fluïda integració de la ciutat amb el regne de València, que facilitava contactes personals amb Morella, Segorbe, la Foia de Castalla o la seu oriolana.

Per altra banda, el botànic era un fidel servidor de la casa del duc de l'Infantado, senyor de la baronia d'Alberic i d'Ayora. El duc mantenia bones relacions amb membres del partit aragonés –Aranda, el duc de Villahermosa, el duc d'Híjar– que també tenien interessos al regne –l'Alcalatén, els Serrans i terres de Villahermosa o la prolongació de la séquia Reial del Xúquer–. L'eclésiàstic era conegut de la casa de Carlet i dels marquesos de la Romana. Al meu entendre, el viatger només critica aspectes del règim senyorial quan *se oponen a los progresos de la agricultura y la industria*. Caldria avaluar les relacions

clientelars de Cavanilles al servei d'importants cases nobiliàries abans d'insistir en una lectura antisenyorial de les *Observaciones*.

Durant les excursions, el naturalista comptà amb el suport de rectors de parròquies, de molts il·lustrats locals preocupats per les innovacions agràries, de montesians, de diversos monestirs, de funcionaris de l'administració reial, etc. No obstant això, en ocasions, les preguntes del viatger no semblarien innocents als interlocutors *si se debe creher a la desconfianza que observé en los inteligentes que me informaban sobre frutos, porque se persuadian que era esto para algun nuevo impuesto*. Aquesta percepció de Cavanilles l'obligà a mobilitzar també familiars i coneguts de *turianos* (Blasco, Pérez Bayer, Beltran, Tormo, etc.) de companys universitaris (Sala, Escrig, Galindo, Mas, etc.) i d'amics (Castelló, Andrés, Muñoz, Caro, etc.).

Cavanilles suprimí a les *Observaciones del Reyno de Valencia* moltes anècdotes i comentaris del dietari que caldria sistematitzar per tal de perfilar millor un personatge intel·ligent, treballador i arrogant. El dietari –d'estil més personal– inclou també contalles locals, apunts etnogràfics, notícies locals menors que mostren la metamorfosi d'un *savant éclairé* davant d'una realitat més complexa d'allò que ell havia especulat a París. El viatger parla sovint amb ell mateix –*la grande idea que se tiene de lo fértil, ameno y poblado del reyno de Valencia, parece exagerada y aun falsa si se entra por Aragón. A cada paso se ven pruebas evidentes que la destruyen, y se multiplican al recorrer el norte del reyno* (I, 1)– i rectifica idees prèvies. L'autor també eliminà moltes vistes dibuixades des de balcons del regne, des de rectories i campanars. No obstant això, el viatger –ben pagat de la tasca de camp i de gabinet– entén que havia incorporat els ingredients imprescindibles en l'edició: *Nada he omitido de quanto creo útil y agradable* (I, xi). Els gravats del valencià López Enguidanos –de gran qualitat– també dignifiquen les *Observaciones*.

A l'igual que l'estada parisenca, l'experiència viatgera valenciana –sempre necessària al naturalista– marcà la ulterior trajectòria científica de Cavanilles. A més de les *Observaciones del Reyno de Valencia*, la temàtica valenciana impregnà bona part de la posterior producció del botànic. Fins i tot va morir sense tancar i publicar tots els resultats del viatge. En efecte, al final del *Prólogo* de les *Observaciones* anuncia que *dividiré la obra en dos tratados. El primero contendrá la descripción, población, agricultura y frutos del reyno; y el segundo la parte puramente botánica* (I, xi). El segon dels tractats mai no fou enllestit ni publicat, tot i que disposava de formació i informació per a una monografia *De botanica valentina*. Potser, la mort sobtada ho impedí. No obstant, els articles de Cavanilles apareguts entre 1799 i 1801 al *Semanario de Agricultura* i als *Anales de Historia Natural* palesen la importància del viatge pel regne de València. L'autor reprén notes del dietari o noves informacions a l'hora d'escriure sobre el conreu de la taronja, de les xufes, sobre els coloms blancs, sobre la ràbia, etc. En poques paraules, un viatge científic intens i dens –com el de Cavanilles entre 1791 i 1793– marca la trajectòria d'un naturalista.

En síntesi, la reial ordre de 1791 permeté Cavanilles incorporar-se de nou a la seua terra natal, sense deixar la cort. Feia més de vint anys que la universitat de València li havia tancat les portes a la docència i ara venia comissionat pel rei. El botànic parisenc iniciava una dècada de maduresa intel·lectual que culminaria el 1801 amb el nomenament de director del *Real Jardín Botánico* de Madrid. Entre 1791 i 1801, l'agricultura i la història natural valencianes centraren bona part de les preocupacions de l'eclesiàstic. Les *Observaciones del Reyno de Valencia* són el millor fruit, però no l'únic, del reconeixement territorial d'un *savant-éclairé* que mai a París havia oblidat *el reyno sumamente vistoso por la multitud y variedad de plantas y flores, ... y de habitarle una gente activa é industriosa*.

3. ESTE ES EL BOSQUEJO DEL PAIS DELICIOSO QUE HE PROCURADO EXAMINAR

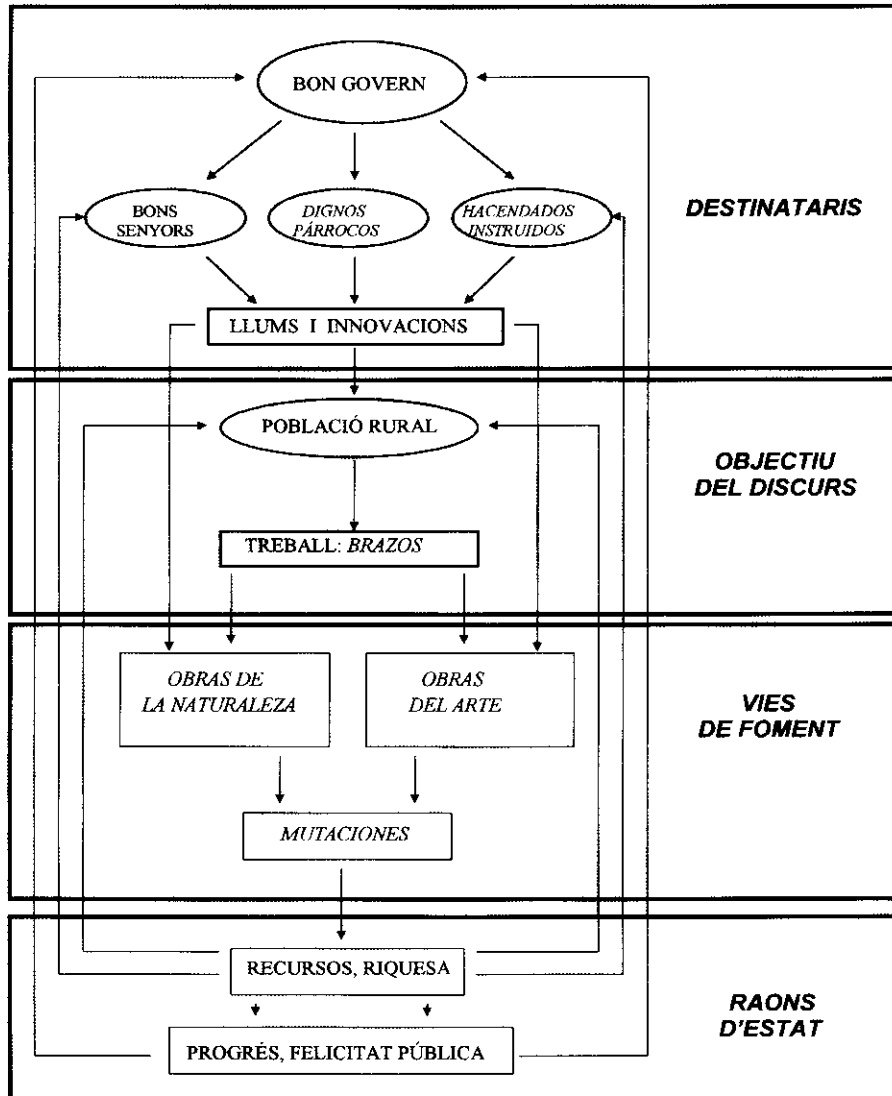
El *Prólogo* de les *Observaciones del Reyno de Valencia* mostra l'estructura mental amb la qual el viatger mirà i admirà un territori estimat i viscut. Aquestes pàgines inicials, escrites després d'intensos itineraris –al llarg dels quals Cavanilles sovint havia constatat *¡quanta variedad en apariencia y caracteres!*– ordenen experiències, informacions i aptituds. En efecte, les llums il·luminaven estructures, patrons, unitats i semblances. Més enllà de la *confusion y desorden*, el *Prólogo* és un assaig enciclopèdic d'organitzar i generalitzar els resultats de mesos d'enquestes, de visites a pedreres, d'ascensions a les grans muntanyes del regne, de càlculs demogràfics i d'herboritzacions sistemàtiques, de lectures d'il·lustrats, d'excavacions arqueològiques i d'elaboracions cartogràfiques. El *Prólogo* mostra el viatger il·lustrat convençut del seu ofici naturalista, les emocions d'un amant de la seua terra, l'utilitarisme d'un *savant* segur del *patronage* reial i el compromís d'un racionalista amb el progrés i la felicitat de l'espècie humana.

Al prelude de les *Observaciones*, hi ha una valuosa combinació del saber de la Il·lustració amb la intel·ligència rural dels informadors locals, d'esforços del naturalista amb la formació enciclopèdica d'un regalista, d'erudició *regnicola* amb la comprovació personal. Des d'aquestes coordenades, el botànic anuncia la llibertat de *hablaré de lo que he visto*. La il·lusió d'una recerca racionalista del territori no li impedeix incorporar la visió subjectiva del viatger entregat i obstinat. Aquesta combinació i compenetració entre observar i expressar, situa Cavanilles en les coordenades culturals on aleshores naixia la geografia contemporània.

El *Prólogo* especifica els objectius i mètodes de treball i comprén una acurada síntesi territorial. Al gabinet, disposava, entre d'altres, de llibres d'autors *regnicoles* clàssics –especialment Escolano, Ximeno– i moderns –Pons, Castelló–, de peces cartogràfiques representatives –López–, de monografies de viatgers europeus –Saussure, Townsend, Bowles– i de documentació general –Enciclopèdia, tractats d'agricultura–. Hom intueix aquestes fonts d'inspiració immediata, però hi ha, sobretot, un brillant exercici de reflexió, després de vint mesos d'intensos itineraris. Cavanilles –ben satisfet– havia redactat un valuós *bosquejo del país delicioso que he procurado examinar recorriendo por espacio de tres años*.

Les *Observaciones del Reyno de Valencia* no són una descripció regional ni l'autor ho pretén. L'obra deixa de banda la ciutat i els ciutadans, ço és, uns elements bàsics de l'articulació territorial. Cavanilles, eclesiàstic afincat sempre en grans ciutats –València, Madrid, Paris–, focalitza el seu discurs en l'història natural, l'agricultura, o millor encara, en inventariar i aprofitar les *obras de la naturaleza* i en estimular l'execució d'*obras del arte* al servei de l'estat i de la societat. Aquest binomi il·lustrat, escollit per Cavanilles, articula el programa d'intervencions territorials imprescindibles per a la supervivència del bon govern del reformisme borbònic.

Per una banda, calia la catalogació i l'aprofitament de les *obras de la naturaleza*. A més d'*exâminar los vegetales*, ben aviat afegí el *reyno mineral* per tal de reunir *observaciones y noticias útiles para la historia natural*. El reconeixement de la natura –com el de tants altres exploradors coetanis de les muntanyes europees– sempre *arrebata y deleyta el ánimo de un atento naturalista*. El botànic aplicà els mètodes moderns de treball de camp (dibuixos, anàlisis elementals, recollida de mostres, herborització, primeres identificacions), seguits de comprovacions al gabinet (experimentació, classificació, interpretació, etc.). La teoria de la terra –aleshores molt condicionada pel fixisme, però amb intuïcions obertes al trans-

formisme— mai no l'impedí atendre les aplicacions i suggerir polítiques d'explotació dels recursos naturals.

Però, *al bajar de los montes*, el naturalista *suspèn*de el examen de los efectos de la naturaleza para admirar los del arte. L'estímul de l'agricultura i les manufactures —los dos exes de la felicidad y la virtud cívica— conforma una constant de les *Observaciones*. El comissionat reial valora la infatigable industria de los valencianos, la multitud de árboles y producciones, critica alguns excessos senyorials i eclesiàstics, anima les transformacions de marjals i marjades i senyala noves possibilitats de *mutaciones*.

El centre del discurs, però, l'ocupà la població rural que, sovint, vivia *en necesidad o pobreza*. Només les *llums* i més *brazos* podien augmentar els recursos disponibles, per a la qual cosa calia el concurs d'*hacendados instruidos* i de *dignos párrocos*, la participació de senyors territorials il·lustrats i l'acció decidida del bon govern de la monarquia. El progrés demogràfic provava la felicitat pública, raó per la qual el viatger tractà de demostrar la magnitud i ritme de l'increment poblacional des de l'expulsió dels moriscs. En aquest context, cal situar també certes referències arqueològiques.

Al voltant de la població rural i d'aquest binomi il·lustrat —de notòries ressonàncies bíbliques i de plena vigència i modernitat dos-cents anys després— Cavanilles elaborà un discurs orgànic, territorial i reformista. El territori fixa les propostes i les observacions útils, ordena les idees, resalta les *llums* i mostra on *faltan brazos*. En aquest sentit, el *país delicioso* esdevé protagonista d'arguments coherents dins del context del despotisme il·lustrat. El foment de *mutaciones* paisagístiques pel treball de sol a sol, sense luxe i orientat per les *llums* del saber conforma el nucli del pensament reformista del comissionat reial.

4. ... (LAS ALTURAS) SON SITIOS OPORTUNOS PARA ESTUDIAR LA NATURALEZA DEL REYNO...

Però el discurs filosòfic, reformista i més productivista de les *Observaciones del Reyno de Valencia* brollava des de les sòlides coordenades naturalístiques de la Il·lustració. Al mateix *Prólogo*, hi ha una veritable exposició de la teoria de la terra, aleshores vigent entre els mineralogistes europeus. En efecte, als voltants el 1780, s'havia iniciat una nova etapa d'exploració dels Alps, dels Pirineus i, fins i tot, dels llunyans Urals en la qual els Palassou, Darcet, Ramond, Soulavie, Saussure i altres viatgers científics tractaren de contrastar els enunciats buffonians de les *époques de la nature* amb l'observació de les grans cordilleres. No debades, les altures són sempre balcons privilegiats on els fenòmens biòtics i abiòtics s'hi mostren amplificats. Els expedicionaris anaven inbuïts d'una concepció fixista i catastrofista del relleu, guiats per un criteri mineralògic en la classificació de les cordilleres i inspirats en una escala cronològica molt curta sobre el passat de la terra. Al *laboratoire de la nature* tingueren oportunitat d'intuir el paper del fluvialisme-actualisme sobre el modelat terrestre i d'invocar una cronologia més llarga de la història natural. De retorn als gabinets i a les acadèmies, els valerosos comissionats aportaren mostres, dibuixos i observacions que sovint qüestionaven el fixisme neptunista o plutonista, mentre devien de recrear un vocabulari amb nous continguts naturalístics.

Cavanilles, al París pre-revolucionari, tingué l'oportunitat de conèixer els nous mètodes i conceptes mineralogistes i els resultats de certes expedicions, singularment llegint el primer Saussure, molt condicionat pel neptunisme de Werner i Pallas, a l'inici dels llargs *voyages dans les Alpes*. A l'igual que el naturalista ginebrí, l'eclesiàstic estava convençut que *los montes del reyno de Valencia se formáron en el fondo del mar* (I, iii). En aquest sentit, les *Observaciones del Reyno de Valencia* s'inscriuen dins l'apasionant debat europeu que, des de les grans cordilleres, adverteix sovint les insuficiències explicatives del fixisme. S'havia obert un camí cap al transformisme, un autèntic gir copernicà del pensament occidental.

L'ascensió dels naturalistes a les muntanyes majors —indrets aïllats i sovint focus de pors i llegendes rurals— era una afirmació de les *llums* i de la raó. La panoràmica de *montes, cerros, barrancos y lugares que se descubren* pagava l'esforç físic del viatger. *Nácenle allí grandiosas ideas acerca de la formacion de aquellas masas; del transtorno que experimentáron...*

de la fuerza de las aguas... (I, iii). Molts dels itineraris de Cavanilles foren rutes entre els balcons del regne.

Al principi de les excursions, el comissionat reial tenia poca experiència —llevat de cursos i lectures a París— i poc de vocabulari *para estudiar la naturaleza del reyno*. Només una personalitat intel·ligent, abnegada i racionalista podia superar les dificultats d'una tasca complexa. El dietari mostra el metòdic treball d'autoinstrucció del viatger mostrejant pedreres, describint talls, anotant l'inclinació dels bancs, visitant mines i coves, experimentant i sempre reflexionant i comparant ambients, depòsits i morfologies. Però com ja havia practicat l'abbé Ramond des del Pic du Midi —*les idées... gagnent en généralité ce que l'horizon gagne en étendue*— Cavanilles també assajà interrelacionar la substància, posició y producciones de nuestros montes des de les altures. Només els grans horitzons permetien avançar un *systema* coherent d'estructures físiques.

L'itinerari de Cavanilles —més ambiciós que els reconeixements de Bowles— ben aviat s'integrà dins del programa del *Gabinete de Historia Natural* de Madrid. Alguns membres del dit *Gabinete* s'implicaren en l'estudi de mostres que el viatger remitia a la cort. Aquesta col·laboració permeté completar el procés d'aprenentatge quasi autodidacta del comissionat reial i millorar la redacció de les *Observaciones*. Posteriorment, aquesta fructífera relació continuà al consell de redacció dels *Anales de Historia Natural*, una meritòria revista que, per primera vegada, institucionalitzava l'edició periòdica sobre ciències naturals a l'Espanya finisecular.

Les observacions d'història natural reunides per Cavanilles s'inscriuen en les teories de la terra vigents als cercles il·lustrats europeus de les acaballes del segle XVIII. Però l'autor era sobre tot un ferm partidari de la lectura dels fets de la natura, abans de teoritzar. El viatger adoptà sovint expressions populars per a descriure la substància, el modelat i els processos naturals. El *Prólogo* articula una síntesi d'història natural il·lustrada que dos-cents anys després continua sorprenent per la qualitat d'observar *escarpados cerros y montes de mucha altura, que dexan entre sí profundos barrancos, y forman ya grupos ó laberintos intrincados, ya cordilleras de muchas leguas sin interrupcion aparente* (I, ii). Són pàgines on el naturalista aporta ordre, sistema, coherència, llums i rao. Lluny de la confusió i del caos, *las alturas son sitios oportunos para estudiar la naturaleza del reyno*.

Tot i advertint certes esclatxes, Cavanilles era un fixista per la qual cosa mobilitzà una cronologia molt curta del passat terrestre. En conseqüència, l'eclesiàstic considerava els monuments de les antiguitats com un epíleg de l'història natural, lluny de l'erudició epigràfica *regnícola*. Aquesta perspectiva naturalística de l'arqueologia situa Cavanilles en la línia que, després d'un llarg i tràgic parèntesi, rependrà el geòleg Vilanova i Piera.

Però les ascensions a les muntanyes del regne de València també interessaven el botànic davant *la multitud y variedad de plantas que se pisan por mas de tres horas para llegar á la cumbre de estos montes* (I, ii). La presència o l'absència de *plantas alpinas* eren un indicador referenciat pel botànic a l'hora d'establir els pisos de vegetació. En altres ocasions, durant els descensos a les valls i les planes, l'aparició d'espècies termòfiles anunciaven *países mas templados*.

Els inventaris de presència de plantes a molts paratges revelen l'ofici botànic de l'autor i identifiquen els diferents hàbitats ecològics de les plantes. Com altres naturalistes coetànis, Cavanilles avança en les *Observaciones* una autèntica geografia de les plantes, que pensava desplegar *in extenso* en un altre tractat. De fet, el botànic descriu autèntiques comunitats vegetals, indicant les plantes característiques d'un determinat ecòtop. A la fi del según tom (II, 323-338), figura un *Índice de las plantas mencionadas en la obra*, especificant el nom en llatí, castellà, valencià i francès.

En síntesi, Cavanilles anava a les muntanyes a treballar al gran gabinet on la natura sempre mostra augmentats els seus secrets. El naturalista havia d'observar, mirar i admirar, identificar i dibuixar, descriure i experimentar, reflexionar i finalment generalitzar. Una tasca sempre apassionant.

5. ...HE FORMADO EL MAPA GENERAL DEL REYNO...

La revolució francesa plantejà de nou –arreu d'Europa– la necessitat d'una bona cartografia per a desenvolupar l'acció dels governs i de les administracions i, fins i tot, per a la direcció de les guerres. A Espanya, l'endarreriment cartogràfic era notori. Per a subsanar-lo, Godoy organitzà, a mitjan 1795, un *Gabinete Cartográfico*, annexe a la secretaria d'Estat i dirigit per Tomás López i, sobretot, creà el cos d'*Ingenieros Cosmógrafos del Estado* (agost del 1796). Aquesta segona decisió –semblant a molts estats europeus– marcaria la progressiva desaparició de l'ofici de geògraf del rei i el naixement del cartògraf modern. La confecció de mapes passava de l'individu a la corporació.

Durant les expedicions valencianes, l'eclesiàstic encara practicà l'ofici individual de geògraf il·lustrat, emprant cartografia prèvia, però afegint un ingent treball de camp a l'hora de confeigir un mapa general. No debades, Cavanilles –a París i Spa– havia tingut ocasió de raonar amb geògrafs de l'Enciclopèdia i gaudia d'una bona formació matemàtica. En poques paraules, el *Mapa del Reyno de Valencia* (1795) –format en un moment previ al canvi d'orientació vers la cartografia topogràfica– assoleix un acurat sostre dins les coordenades il·lustrades de la cartografia d'autor. El mètode cartogràfic de Cavanilles és semblant a la tasca de classificar, ordenar i integrar del naturalista.

Per una banda, hi ha un reconeixement sistemàtic del territori. El viatger, sovint des de les *empinadas cumbres* o des de campanars, *por medio de una brújula tiraba mi meridiana, y luego dirigía la visual á los puntos mas sobresalientes* dels voltants, *situando cada objeto en el papel con las respectivas distancias que me daban los prácticos del país: media después las mismas distancias caminando con igual velocidad* (I, i). Aquestes operacions –ateses simultàniament amb altres observacions naturalístiques– eren ben usuals, segons el dietari i els dibuixos conservats. Poc a poc, l'eclesiàstic reuní croquis parcials on tots els llocs eren situats en la justa posició, amb la indicació de les distàncies entre ells.

En segon lloc, el botànic duia i emprava el mapa de Tomás López durant les expedicions. Al dietari hi ha contínues al·lusions als obllits i *hierros que López cometió al delinear dentro de su quarto el mapa del reyno de Valencia*. A diferència del geògraf de gabinet, Cavanilles incorporà molt de treball de camp per a corregir una cartografia molt inexacta. A més, l'eclesiàstic també emprà *la carta marina del señor D. Vicente Tofiño para la costa del mar* (I, i).

Per altra banda, Cavanilles visitava un país on hi havia mapistes i bons mapes locals. El comissionat reial copià peces valuoses de monestirs, cases senyorials i de consistoris, referenciades a l'*Indice de las estampas que hay en esta obra* (II, 322). Aquesta llista mostra l'assenyat criteri del botànic a l'hora de triar la millor qualitat cartogràfica representativa de les diferents rodalies del regne de València. Aquests mapes locals –a més d'altres còpies no incloses a les *Observaciones*– no són només estampes pintoresques per adornar l'obra. També –i sobretot– foren ben útils per al muntatge cartogràfic del mapa general.

En síntesi, Cavanilles –mitjançant cartografia *regnícola* anterior, mapes locals, la carta esfèrica i nombroses *vistes* des de les muntanyes– composà a Madrid el magnífic *Mapa del Reyno de Valencia* (1795) on representà la pròpia ordenació mental dels mosaics territorials

observats des de les talaies del regne. El naturalista visualitzà i classificà els volums, l'orientació i l'organització dels sistemes muntanyosos i de les valls i planes litorals o la xarxa fluvial que sovint tenien a veure la amb la viabilitat i l'aprofitament humà. El *Mapa* és una obra d'autor que inclou, fins i tot, els camins del propi viatger. El *Mapa del Reyno de Valencia* –confegit d'acord amb uns mètodes aleshores a punt d'estingir-se– no és, però, un producte menor del viatge i pertany al discurs il·lustrat de les *Observaciones*.

6. ...PERO QUEDARÁ AUN MUCHO QUE AÑADIRAN OTROS...

La magnífica edició de les *Observaciones del Reyno de Valencia* –als obradors de l'*Imprenta Real*– generà immediates polèmiques botàniques, agràries i fins i tot, lingüístiques. Algunes tesis de Cavanilles dividien la societat valenciana, la qual cosa mobilitzà defensors –el metge Llansol d'Alzira– i detractors –V.I.Franco, Lorente–. No obstant això, les *advertencias* i *cartas* crítiques ben prompte foren oblidades. Havia nascut un llibre de temàtica valenciana de referència obligada. Durant dècades, xifres i cites de les *Observaciones* s'incorporaren als diccionaris geogràfics, als antecedents de les memòries dels mapes geològics, a les geografies *regnicoles*, als informes de l'administració, a les propostes de millores agràries. Poc a poc s'oblidà el discurs il·lustrat de l'autor a favor d'una lectura estreta de les *Observaciones*; importava més la xifra o la notícia puntual descontextualitzada que el pensament reformista del viatger naturalista.

En 1958, l'acurada reedició a Saragossa de les *Observaciones* junt a l'*Historia Económica de Aragón* d'Asso –per iniciativa del valencià Casas Torres, reconegut mestre de geògrafs – posava a l'abast general aquesta obra –aleshores de difícil consulta– en un moment de represa intel·lectual. Ben aviat, les *Observaciones* foren llegides i interpretades com una exhaustiva radiografia del territori i de la societat valenciana a les darreries de l'Antic Règim. Cavanilles i les *Observaciones* assoliren un gran predicament, sense reparar massa en els condicionants culturals de l'autor il·lustrat.

En la mesura que la recent investigació històrica ha anat decantant la complexitat del segle XVIII, hi ha hagut un cert esgotament de la lectura reduccionista de les *Observaciones*. Paulatinament, però, el discurs il·lustrat de les *Observaciones del Reyno de Valencia* s'ha anat obrint camí. L'any 1983, la universitat de València ja ho assajà amb l'exposició –coordinada pel dr. Rosselló– de *Cavanilles, naturalista de la Il·lustració* i, posteriorment, han seguit moltes altres aportacions ben valuoses. Aquest segon centenari de les *Observaciones del Reyno de Valencia* és una bona ocasió per a continuar integrant Cavanilles dins els corrents de la Il·lustració i dins l'actual debat de les *obras de la naturaleza* i les *obras del arte*, tan viu dos-cents anys després.

Agraïments: Com a editor d'aquest número monogràfic de *Cuadernos de Geografía* –juntament amb el professor Rosselló– volem donar les gràcies als que han participat en aquesta reflexió col·lectiva, especialment des d'universitats germanes, des d'altres disciplines o des de diferents camps professionals. També agraïm la col·laboració del Jardí Botànic de la Universitat de València. El segon centenari de les *Observaciones del Reyno de Valencia* ens obliga a prosseguir la tasca de *dar á conocer algo de lo mucho que contiene*.

